Konsten att göra en gärdsgård FoF

OM KONSTEN ATT GÄRDA EN GÄRDSGÅRD

Hägnad av något slag har varit nödvändig, så länge man haft kreatur och sädesodling. När man svedde fällor i skogen, kunde man använda det fällda och avbrända virket till hägnad kring fällan.

En sådan hägnad av ris och bråte kallas i 1600-talets domböcker hag. Ängehag omtalas ofta. Det var alltså (oftast ett hörn av) hägnaden runt ängen. De enskilda åkrarna i ängen hägnades sällan. Om man gjorde det, kallades åkern för en krik eller en fåll. Mjölkafålla känner ju alla äldre människor till. Det var en liten inhägnad i skogen, oftast nära vägen, där man samlade korna för mjölkning.

När ängarna blev mer permanenta, måste hägnaden då och då förbättras. Då började man göra gärdesgårdar av känd modell. I Kronobergs län gärde man ofta i tre par och i Jönköpings län i sju par.

Under första världskriget användes stora mängder taggtråd vid skyttegravar och stridslinjer. Naturligt nog uppkom tanken att använda dessa taggtrådar som stängsel. Men det dröjde länge, innan bönderna vågade sig på denna nymodighet. Så länge det fanns arbetskraft tillräckligt, fortsatte man med de vanliga gärdsgårdarna. Man var helt medveten om de skador, som kunde uppstå på kreaturen. Sönderrivna spenar på en mjölkesko är besvärliga skador, även om man har veterinären till hjälp numera. Axelsson på Nydala började med taggtråd 1926, och 1927 sattes det upp taggtråd mellan Brunnstorps och Hunnaviks vägskäl. Fram till andra världskriget användes nästan uteslutande taggtråd till hägnad.

Efter andra världskriget kom många elektriska maskiner i bruk både i hushåll och jordbruk. El-ledningarna byggdes ut för att tåla den ökade belastningen. Man var inne på tankegången, att elektriciteten kunde underlätta arbetet. Då var det naturligt, att man också började nyttja elektriska stängsel. När man väl börjat därmed, så spreds nymodigheten snabbt. Man kunde ha längre mellanrum mellan stolparna. De kunde vara av klenare dimension, och man behövde bara en enda tråd. I början använde man nästan uteslutande taggtråd, eftersom strömmen måste komma genom djurens päls eller hårrem. Men nu

tycks det gå bra med slät tråd också.

Hägnaden med hag är ett förgånget kapitel, och att hägna med taggtråd är föga intressant eller estetiskt. Men att hägna med gärdsgård det är fortfarande en konst. Tyvärr kommer den snart att falla helt i glömska, och därför kan det vara på sin plats att beskriva, hur det kunde gå till.

Gärdsgårdar satte man upp i april eller maj månad. Då hade tjälen gått ur marken, och vårarbetet skulle vara avslutat. Till en gärdsgård behövs trol, staver och vidjor. Som redskap räcker yxa och spett.

TROL

Trol är 5-10 m långa och i storändan högst 1 dm tjocka stammar av gran. Att man använde gran berodde på att den var allmänt förekommande och att stammen var rak och ganska jämntjock.

Trolet skulle ha torkat en del, innan det var lämpligt att använda, annars var det för tungt. Man högg trol i mars och lät det torka i vårskarpen (den mycket varma och torra period, som ofta förekommer tidigt på våren). Ibland högg man trol året innan man skulle sätta upp en gärdsgård. För att få trolet att torka bättre, randades det i barken och restes mot något träd. I de flesta fall högg man trol nära gärdsgården, men ibland blev det så, att man måste dra trol långa sträckor. Till gärdsgård kring åker och tomt måste man köra hem trol från skogen.

STAVER

Staver var 2 m långa stammar av en. De fick vara knappast decimetertjocka i storändan. Stavern skulle vara torr, när man använde den. Därför högg man ofta enestaver på vintern. Det var dessutom nödvändigt att hugga staver, långt innan man skulle gärda, för enar växte inte på vad slags mark som helst. De måste oftast transporteras längre sträckor till gärdsgården. Det var inte lätt att hitta tillräckligt många enbuskar, som hade rak och ren stam. Därför brukade man "lunna upp" enbuskarna på fällor eller i hagar. Det innebar, att man kvistade av dem en bit upp mot stammen, medan de var små, och högg väck skott, så det bara blev en enstam kvar på var

buske. De yviga enarna med många smala stammar från samma rot användes vid korgarbeten. Att kvista upp växande enar kallades också att raska staver.

Överallt i trakten ansågs den vara "fulltakanes dräng", som kunde spetsa staver utan att stödja den mot något underlag. Det var dessutom praktiskt nödvändigt att kunna göra så, för det fanns inget att stödja den emot mitt i skogen. Stavern skulle rensas från kvist och randbarkas för att den skulle torka bättre. Det hette att fnaska staver. Att spetsa staver kallades att flaska staver. Det betyder väl närmast att göra den flat. En sten, som ligger på flatsidan, säges ligga på flasken.

Det fanns en del, som använde tjocka grangrenar som staver. De betraktades som ännu bättre än enestaver.

Mindre enbuskar gjorde man "streter" av. På vartannat hot (par staver) skulle finnas en streta, som fästes med översta vidjan. Streterna sattes omväxlande på var sin sida om gärdsgården.

VIDJOR

Vidjorna utgjordes av famnlånga mjuka grangrenar. Att hugga vidjor var ett svårt arbete och är så än idag. Det kan inte överlåtas på någon annan än den som skall gärda. /Två andra saker, som också är omöjliga är att skaffa bräder, som passar båtbyggaren, och att stycka grisen, så det passar hustrun/. Vidjorna kan inte heller huggas i förväg. De kan möjligen ligga i skugga och regn någon dag men inte mer. Då torkar de så, att de brister vid snoningen. Vidjorna skulle kvistas av, men i toppen skulle smågrenarna vara kvar.

När allt material var hugget, kunde man gärda om gärdsgården. Först högg man av de gamla vidjorna och så lade man den gamla trolen åt sidan och drog upp stavern.

STAVRA UPP

Först skulle man stavra upp. Mellan vart hot var det c:a 2 alnar. Ibland kunde det vara mer, framför allt i skogen, där gärdsgårdarna sällan frestades så hårt.

Med en huttestång (järnspett) gjorde man hål i marken för stavern. Ibland kunde man "skäfta om" den gamla

stavern, dvs vässa om den nedanför det ruttna område, som alltid uppstår vid markytan. Man kunde använda en ny och en omskäftad staver. I rågångsgärdesgårdar använde man de gamla hålen, som bara vidgades. Om det var mycket bergigt, måste man fästa stavern i en klamp.

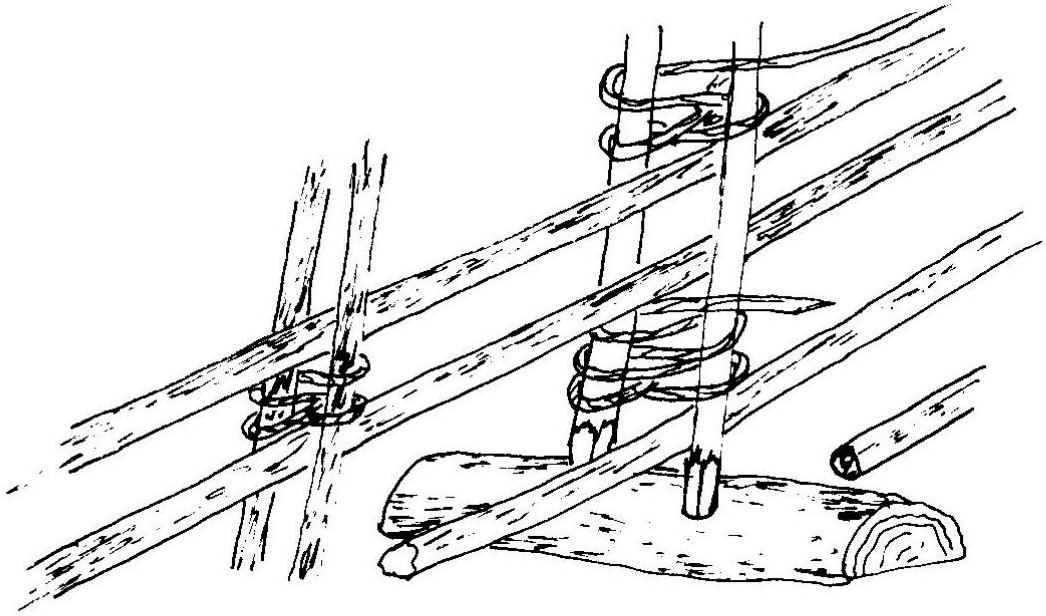

I klampen borrade man två grova hål, där man satte ner ett hot klenare staver. Då fick gärdsgården hänga i närmaste stavpar men hölls samman av de staver, som inte huttats ner i marken. När man stavrade upp lade man en lång och rak trola på marken i rätt riktning och huttade ner stavern längs den.

GÄRDA

När man stavrat upp, skulle man plocka i trol. I "börjänen" lade man en sten mellan första hotet för att få rätt lutning på trolet. Så lade man en vidja på andra hotet. Ibland kunde det vara lämpligt att även lägga en vidja på första hotet. Så lade man en ny trol på fotvidjan med fotändan ett hot längre bort. Ny vidja på första och tredje hotet. Ny trol. Ny vidja på andra och fjärde hotet osv kilometer efter kilometer.

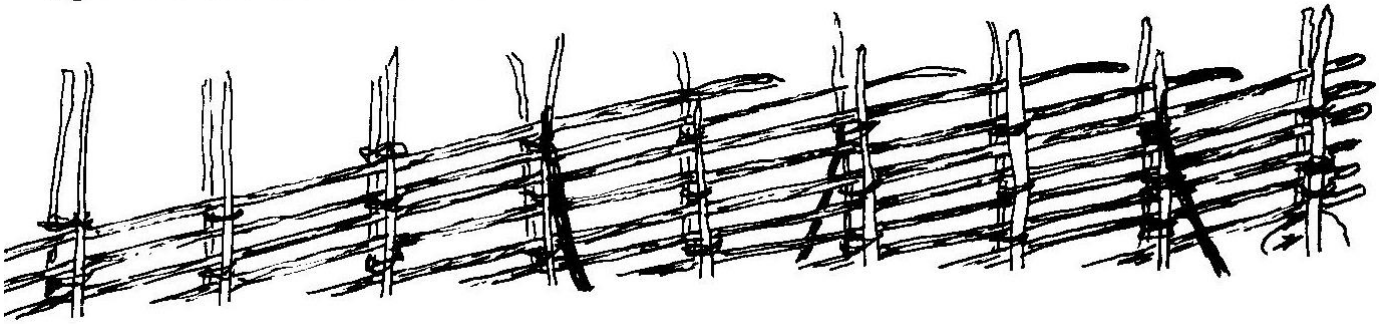

Det gamla halvruttna trolet kallades "trôs". Trôset, gamla vidjor och odugliga staver användes att elda med, när man svedde vidjor. Man brukade lägga upp ena änden av veden mot en stubbe eller tre hopplockade stenar för att få luft under elden och bättre värme. Man skulle gärna ha en långsmal eld att värma vidjorna på.

Vidjorna skulle svedjas lagom. Det kan inte beskrivas utan måste prövas av den som svedjer. Särskilt måste man värma storändan så, att den går att vrida. Det fanns ju inga arbetshandskar, så det var ett mycket plågsamt arbete att svedja. De hårda kådrika knaggarna glödde, när man måste fatta nytt tag i vidjorna. Man kunde svedja 6 vidjor samtidigt. Den som svedde vidjor, lämnade vidjorna till dem som "fotade", "mettade" och "nackade", dvs lade på fot-, mellan och nackvidjan. En man plockade i trol. Nya vidjor, nya vred, ny trol osv. Oftast var det bara två man, som gärde. Då hann den, som svedde, bara med att lägga på en vidja.

Den trola, som låg längst ner mot backen, kallades fotatrola. Den ruttnade lättast och fick nästan alltid bli ved. Den gamla nackatrolan, den översta trolan, hade legat torrt och klarat sig bra. Den blev fotatrola i den nya gärdsgården. Som nacktrola tog man alltid en ny trola. Nackatrolan skulle "falla väl efter", dvs vara böjd så, att spetsen vilade mot underliggande trola och gav gärdsgården en jämn och rak nacke. Det var inte lätt att finna sådan trol. Ibland kunde man behöva en mellantrola. Till det användes alltid en gammal trola.

När man vred fast vidjan, började man med toppen och snodde den kring en staver och över understa slingan. Så fortsatte man att vrida vidjan kring andra stavern, snett igenom kring nästa staver, snett igenom osv. Ju längre mot vidjans tjockända man kom, desto svårare var det att vrida. Men för den som kunde rätt vrida en vidja, blev det hårdare åtdraget än man kan få det med järntråd.

När man kom till slutet eller en krök, gällde det att sluta gärdsgården så snyggt och stabilt som möjligt. Minst en extra trola var det nödvändigt att lägga på. Där två olika stängselhållares gärdsgårdar möttes, brukade man börja att gärda åt var sitt håll för att markera, var skillnaden gick.

Här och var behövde man göra en öppning i gärdsgården, där man kunde passera med kreatur eller med vagn. I de flesta fall gjorde man ett skyttlaled eller ett skyttlagap. Två staver med tvärpinnar emellan bar upp tre eller fyra trolor, som kunde skjutas eller dras åt sidan, när man skulle igenom.

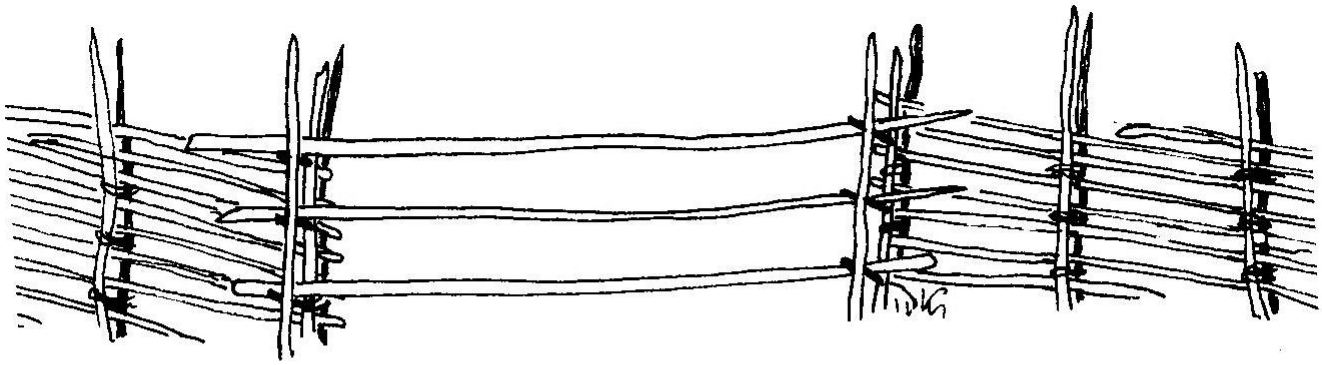

Stigar, som man bara gick på, passerade gärdsgårdarna vid någon sten. Annars byggde man upp en stätta, ett stöd att kliva på, när man skulle över gärdsgården.

I STENGÄRDESGÅRDAR

Många gånger hade man plockat hop stenen från åkern till en stengärdesgård. Om stenen inte räckte till att göra en nog hög gärdesgård, kompletterades den med en låg trägärdesgård, för att man inte skulle ta mark från åker eller äng till ny gärdesgård. Det var ett mycket tidskrävande och svårt arbete att få ner staver i en gammal stengärdesgård. Det var ett arbete, som man i det längsta drog sig för att påbörja.

Ibland - och särskilt på slutet - lagade man gärdesgårdar genom att helt enkelt hugga av en risgran och lägga den lös mellan hoten i gärdsgården för att tillfälligt laga ett hål. Men det betraktades som ren lättja. Det var inte fint att göra så. En sådan gran i gärdsgården kallades "koblunne".

Den mest omfattande uppsättningen av gärdsgårdar skedde efter skiftet i en by. Då skulle var bonde inhägna sin skog och sina ängar. Vi tänker inte på hur mycket virse, som gick åt till hägnaden bara inom en by. I Klinthult, som skiftades 1838, behövde man sätta upp över 4 km ny hägnad för att skilja åker, äng och skogsbetesmark åt. Och det var ingen stor by. Man kan räkna med att det gick åt 5000 unga träd till denna hägnad, som uppfördes under en period av omkring 5 år. I var by måste man alltså hugga mellan 5000 och 10000 unga träd till hägnad efter skiftet. Det var kanske inte så olyckligt, att skiftet utsträcktes över en lång tidsperiod. Annars hade det blivit något av en plötslig skogsskövling, som satt spår lång tid framöver.

GRINDAR

Fram till 1920-talet fanns det på vägen Stockaryd-Nydala inte mindre än 23 grindar över vägen. Och mellan Nydala och Ohs fanns det 13 grindar. Från 1927 var det förbjudet att ha grindar över allmän väg. Det var en "eftergift" åt bilismen. Samma år bestämde länsstyrelsen vilka vägar, som skulle hållas öppna vintertid för biltrafik.

När man inte längre fick ha grindar över vägarna, måste man gärda in skogar och hagar mot vägen. Men vid den tiden började skogsbetandet upphöra, och därför blev det inte så mycket hägnad utmed vägarna. Men här och var satte man upp gärdsgård på båda sidor vägen. Det blev en löt mellan gärdsgårdarna, som tjänstgjorde som ett snöstaket. Från vilket håll det än blåste, fylldes löten med snö. Det är kanske inte så underligt, att gamla människor kan berätta, att det var lättare att köra vid sidan av vägen än på vägen vintertid.

SPRÄCKT TROL

När man på 1920-talet blev tvungen gärda in betesmark mot landsvägen, började man använda spräckt trol. Man kunde spräcka trol med yxa eller i sågbänken.

När man spräckte trol med yxa, var det bäst, om två man hjälptes åt. Man började i storändan och högg i en yxa med smal yxhammare. I sprickan, som förhoppningsvis bildats, högg man i en tjocknackig yxa eller en släggyxa. Så spräckte man vidare med den tunna yxan mot trolens lillända och flyttade släggyxan framåt i sprickan.

Så fortsatte man fram till lilländan på trolen, om man inte långt innan dess "spräckt ut".

I de gamla sågbänkarna gick det snabbt att spräcka upp trol till gärdsgårdarna. Där behövde inte vidtagas några särskilda anordningar. Man kom med sitt trol, spräckte det i sågen och tog det med hem igen.

Det man vann med att spräcka trol var, att man kunde använda grövre och alltså även längre träd. Man behövde inte skövla så mycket ungskog.

En gärdsgård beräknades stå i 30-40 år.
När gärdsgårdarna inte längre underhölls, ruttnade de bort, och det blev inga farliga rester, som kunde skada djuren, kvar.

"Gärsgård utan vidjer är som en karl utan byxer", lyder ett talesätt.

"Gamla käringen och unge drängen var hos prästen och tog ut lysning. När prästen påtalade åldersskillnaden, fick han svaret: Det är som när en gärer. En tar en nyer och en gammal staver."